

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14518446>

XX ASR YANGI XALQ DOSTONCHILIGIDA IJRO VA IJODKORLIK

Abbos Tursunqulov

Jizzax DPU, filologiya fanlari nomzodi

***Annotatsiya:** Maqolada XX asr yangi xalq dostonchiligida ijro va ijodkorlik mahorati masalasi Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, Nurmon Abduvoy oʻgʻli, Ergash shoir kabi baxshilar ijodi misolida tahlilga tortilgan.*

***Kalit soʻzlar:** Doston, baxshi, ijro, ijrochilik, terma, epos, fantastik, konkret.*

***Annotation:** In the article, the issue of performance and creativity in the new folk epic of the 20th century is analyzed on the example of works of poets such as Fazil Yoldosh oglu, Nurmon Abduvoy oglu, Ergash poet.*

***Key words:** epic, performance, execution, performance, term, epic, fantastic, concrete.*

***Аннотация:** В статье анализируется вопрос исполнительства и творчества в новом народном эпосе XX века на примере произведений таких поэтов, как Фазиль Йулдош оглы, Нурмон Абдувой оглы, поэт Эргаш.*

***Ключевые слова:** эпоея, спектакль, исполнение, спектакль, термин, эпоея, фантастическое, конкретное.*

KIRISH

Oʻzbek zamonaviy folklorining kattagina qismini yangi tarixiy dostonlar tashkil qiladi. Yangi tarixiy dostonlar muallifi aniq boʻlib, roʻy bergan tarixiy oʻzgarishlar, real voqealar asosida yaratiladi va aynan shu xususiyati bilan anʼanaviy eposdan keskin

farq qiladi. Lekin bu tipdagi asarlar ijodiy akt sifatida xalq og‘zaki ijodi doirasida, aniqrog‘i, an‘anaviy eposga xos uslub va badiiy tasvir vositalari ta‘sirida yaratiladi. Folklorshunos T.Mirzayev ham tarixiy dostonlarni, muhim janr belgisiga ko‘ra, tarixdagi konkret voqea va fatlarni tasvirlash xarakteri, hujjatlilikning darajasi jixatdan bir-birlaridan jiddiy farqlariga asosan; a) tarixiy qahramonlik; b) tarixiy fantastik; v) tarixiy konkret yoki yangi; g) avtobiografik dostonlar kabi ichki turlarga bo‘lib o‘rganadi⁸.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Yangi tarixiy dostonlarni tarixiy faktlarning, real voqealarning badiiy tasvirlanish usuli va qahramon prablemalari nuqtai nazaridan shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin:

1. Tarixiy shaxslar hayoti bilan bog‘liq asarlar: Bu tipdagi “Mamatkarim polvon”, “Ochil dov”, “Komsomolka Oyto‘ti”, “Hasan batrak”, “Nomoz” kabi dostonlar o‘z prototiplariga ega bo‘lib, qahramonning hayoti va faoliyati real voqealar zaminida hikoya qilinadi. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li “Mamatkarim polvon” dostonidagi bosh qahramon Jomboylik Mamatkarim bilan shaxsan tanish⁹, “Ochil dov” dostonida tasvirlangan voqealarning jonli guvohi, ayrim o‘rinlarda ishtirokchisi bo‘lgan¹⁰. “Hasan batrak” dostonining qahramonlari Hasan batrak va Mamarayim firqalar Po‘lkan shoirning hamqishloqlari edi¹¹. Tarixiy ma‘lumotlardan ma‘lumki, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida mahalliy hukmdorlar va chor hukumati zulmiga qarshi kurashgan xalq qahramoni Nomoz Pirimqul o‘g‘li huzurida Nurmon shoir bir necha marta doston kuylagan, uning faoliyatini madh etib “Nomoz” nomli asar yaratgan. “Kunlarim” tipidagi avtobiografik dostonlar esa muayyan baxshining o‘tmish hayoti bilan bog‘liq va ularning hujjatlilikiga baxshining hayot yo‘li kafolat beradi.

⁸ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари Тошкент, 1979 95-бет.

⁹ Очилов Т., “Маматкарим полвон” дostonининг тарихий асослари, Фозил шоир тадқиқотлар, 3 китоб, 1974, 75-бет.

¹⁰ Турсунқулова А. Тарихий дostonларда бахши-шоир образи. “Адабий меърос”, 1983, №4 54-55-бетлар.

¹¹ Пулкан шоир. Тадқиқотлар, 4-китоб, Тошкент., 1976, 43-бет.

2. Tarixiy voqealar bilan bog‘liq dostonlar. Bu tipdagi “Jizzax qo‘zg‘oloni”, “Mardikor”, “Narpay qahramonlari” kabi dostonlarda inqilobiy kayfiyatdagi xalq harakati tasvirlanadi va mehnatkash xalq bosh qahramon darajasiga ko‘tariladi. Demak, ikkala tipdagi dostonlar ham baxshilarning ko‘rgan-bilganlari, eshitgan voqealari asosida yuzaga keladi va hujjatlilik, tarixiylik janrining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

NATIJALAR

Yangi dostonlarda mavjud davr bosh qahramonning hayoti va faoliyati fonida tarixiy haqiqatdan chekinmagan holda tasvirlanadi. Shu sababli bosh qahramon faoliyatida hujjatlilik yetakchi o‘rin tutsa ham, badiiy obraz sifatida baxshining ijodkorlik mahorati darajasida tipiklashtiriladi. Ba’zi hollarda yetakchi baxshilar o‘rni bilan hayotda bo‘lib o‘tmagan, lekin o‘sha davr uchun tipik hisoblangan ayrim uydirma voqealarni ham dostonga kiritadilar. Fozil shoirning “Kunlarim” dostonida hikoya qilinishicha, shoir quruq tuhmat bilan olti oy qamoqda yotadi. Aslida esa Fozil shoir qamalmagan. Lekin bu kabi xalq dardini, orzu-umidlarini kuylagan baxshilarning hayoti o‘tmishda doimo tahlikali edi. Masalan, Nurmon shoir Nomoz haqida kuylagani uchun Kattaqo‘rg‘on turmasiga qamaladi. Xo‘janazar shoir jazo otryadi tomonidan otib tashlanadi. Bu kabi faktlardan xabardor bo‘lgan Fozil shoir o‘z hayotida bo‘lmagan qakti “o‘ziniki” qilib tasvirlash orqali muhim poetik maqsadni ko‘zda tutgan. Bu fakt baxshi obrazini tipiklashtirish bilan birga tarixiy haqiqatga mos kelib, mavxud tasvirlanayotgan davrni yanada to‘liqroq yoritadi.

Yangi tarixiy dostonlarning ayrim namunalarini oldiniga qolklorshunos B.Sarimsoqov¹², keyinroq U.Jumanazarovlar¹³ tarixiy qo‘shiq deb nomlay boshladilar. Lekin bu nomlash o‘zbek folklorshunosligida qat’iy bir xil atamalarga olib kelmay, aksincha, xilma-xillikka sabab bo‘ldi. Ilmiy adabiyotlarda “O‘rtoq Lenin”, “Nomoz” kabi asarlar goh tarixiy doaton, goh tarixiy qo‘shiq deb nomlanadi. Bunga sabab, birinchidan, tarixiy qo‘shiqlarning janr kriteriyalari aniq belgilab berilmaganligi bo‘lsa,

¹² Саримсоқов Б. Халқ дostonлари таснифи ва оралиқ шакллар. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1981, № 3, 38-47.

¹³ Жуманазаров У. Исторические песни в узбекском фольклоре, АКД. Тошкент, 1982.

ikkinchidan, B.Sarimsoqov aytganidek, hanuzgacha ayrim olimlarining folklorshunosligimizning ilk bosqichlaridagi nomlanishdan voz kecholmayotganligidadir. Voqelikni keng epik ko‘lamda tarixiy haqiqatdan chekinmagan holda tasvirlovchi “Ochil dov”, “Mamatkarim polvon”, “Komsomolka Oyto‘ti”, “Mardikor”, “Hasan batrak” kabi asarlar tarixiy dostonlarga xos belgilarni o‘zida mujassamlashtirgan bshlsa, “Kunlarim”, “Tarjimai hol”, “Jizzax qo‘zg‘oloni” tipidagi asarlarda ma‘lum bir kompozitsion qurilish va syujet sistemasining yo‘qligi, voqelikning keng ko‘lamda emas, liro-epik yo‘nalishda tasvirlanishi tufayli ularning janr mansubiyati haqida xilma-xil fikrlarga olib keladi. Demak, ular terma va tarixiy doston o‘rtasidagi oraliq shakllardan iborat. O‘zbek folklorida oraliq shakllar (gibridlar) haqidagi B.Sarimsoqovning qiziqarli va jiddiy ilmiy fikrlarini qo‘llab-quvvatlaymiz¹⁴. Maqoladagi asosiy tezislarga qo‘shilgan xolda ayrim mulohaazalarimizni ham bayon etamiz. Shu sababli bu asarlarni tarixiy doston, tarixiy qo‘shiq deb nomlovchilar ham masalaning ana shu tomoniga e‘tibor bermay, xilma-xil qarashlarga sababchi bo‘ladilar.

MUHOKAMA

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida xalq baxshilari repertuarida zulmga, adolatsizlikka qarshi ruhdagi asarlar paydo bo‘la boshladi. Bu davrda yuzaga kelgan Nurmon Abduvov o‘g‘lining “Nomoz”, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining “Chigirtka”, “Qahatchilik”, “Jizzax qo‘zg‘oloni” kabi asarlari baxshilarning mavjud tuzumga munosabatlarini belgilovchi yangi yo‘nalishdagi oqim sifatida namoyon bo‘ldi. Inqilob arafasida va fuqarolar urushi, kollektivlashtirish davrida yangi tipdagi yana ko‘plab asarlar yuzaga keldi. buning ob‘ektiv va sub‘ektiv sabablari bor edi. Chunki bu davrda hali dostonchilik an‘analari davom etayotgan bir necha ilg‘or, progressiv yo‘nalishdagi dostonchilik maktablarining talantli vakillari hayot edilar. Ikkinchidan, davrning o‘zi shiddatli va ziddiyatli bo‘lib, bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya yemirilib o‘rnini yangisi egallamoqda edi. Eskilik ustidan yangilik, zulm ustidan adolat, zo‘ravonlik ustidan haqiqat tantana qilayotgan bir davrda chinakam xalq axshisi undan chetda qolmasdi.

¹⁴ Саримсоқов Б. Кўрсатилган мақола.

Shu sababli xalq baxshilari faqat an'anaviy dostonlarning ijrochilarigina bo'lib qolmay, xalq dardining kuychisi, davrning ilg'or targ'ibotchisi sifatida maydonga chiqdilar. Ya'ni yangi davrdagi inqilobiy o'zgarishlarni ko'rgan baxshilar uni o'tmishga qiyosan kuylash uchun o'zlarida ruhiy ehtiyoj sezadilar.

Ma'lumki, Ergash shoir savodli va ko'pchilik asarlarini ("Tarjimai hol") o'zi yozib folklor arxiviga topshirgan. Bu holda tabiiy ravishda og'zaki an'analar bilan bir qatorda yozma adabiyotga xos xususiyatlar ham qorishib ketishi mumkin va aynan shu jarayon asar janrining takomillashuviga ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, Ergash shoir "Tarjimai hol" asarida ustoz baxshilar yo'lidan borib, o'zining o'tgan kunlari haqida doston yaratishga harakat qilgan. Uchinchidan, o'zbek folklori tarixiga nazar tashlasak, biografik va avtobiografik asar yaratish an'anasi faqat terma va doston janrida ijod qilishni talab etadi¹⁵. Baxshilarda yangi voqelikni zamonga yarasha o'zgacha shaklda – ko'proq jimjimador tasvir va ko'tarinki lirik yo'nalishda jo'shqin pafos bilan kuylashga, voqealarni yo'l-yo'lakay bayon qilishga intilish kuchaydi. Bu hol yangi tarixiy dostonlarning o'ziga xos janr belgilaridan biri sifatida namoyon bo'ldi. Fozil shoirning "Kunlarim", "Jizzax qo'zg'oloni" kabi asarlarida ham bu hol yaqqol ko'zga tashlanadi. Lekin keyingi davrda yaratilgan va janrlar tasnifida tarixiy doston deb nomlanayotgan juda ko'p asarlar haqida bunday deb bo'lmaydi¹⁶. Ularning bir qismi terma janridan o'sib chiqqan bo'lsa ham tarixiy doston janri talablariga javob bermaydi. Bu tipdagi asarlar hajman yirik bo'lsa ham, juda ko'p xususiyatlar bilan tarixiy doston janridan uzoqlashadiki, ularni termalar deb nomlash lozim. Yana bir qismi esa kundalik hayotda yuz bergan voqealar asosida yuzaga kelgan liro-epik asarlar bo'lib, janrlar tasnifida tarixiy qo'shiq janriga qo'shish to'g'riroq bo'ladi¹⁷

¹⁵ Бу ўринда Гўрўғли тилидан айтиладиган анъанавий «Кунларим», «Борми жаҳонда», каби термалар, қадимий баҳши образи тасвирланган «Ошиқ Ойдин», «Мулла Ғойиб», «Оллоназар Олчинбек» каби дostonлар кўзда тутилмоқда.

¹⁶ 60-йилларнинг охиридан бошлаб ЎзФА Қўлэзмалар институтида Совет даври фольклорини тўплаш юзасидан кенг қўламда ишлар амалга оширилди. Тўпланган дostonларнинг илмий тавсифи китоб ҳолида нашр этилди. Қаранг: Халқ дostonлари каталоги, Тошкент, 1985.

¹⁷ Саримсоқов Б. Юкорида кўрсатилган мақола, 46-бет, Совет даври ўзбек фольклорини ўрганиш масалалари. – «Ўзбек тили ва адабиёти», 1987, 30-36 бетлар.

XULOSA

Xullas, xalq baxshilari yangi ijtimoiy voqelikni aks ettirishda asosan doston, terma va qo‘shiq ijodkorligidan keng foydalangan. Ularning ijodiy izlanuvchanligi natijasida terma va doston, doston va tarixiy qo‘shiq o‘rasida oraliq shakllar ham yuzaga keldi. O‘zbek folklorshunosligining hozirgi darajasi esa chngi davr folklorida yuzaga kelgan har bir asarning qaysi janrga mansubligini aniqlab, ularni monografik planda o‘rganishni talab etadi.